

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԳ. 1864 — ՓՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՅՈՒԼԻՍ

Ն Ե Տ Ո Ղ Ք (Ի ՀԱՅՍ)

Հին աշխարհին հիւսիսային կողմերն՝ որ մինչև հիմայ ցրտութեամբ և երկար մթութեամբ ահարկու են, քանի որ աշխարհագրական գիտութիւնք չէին ընդարձակած՝ Անհաւօր աշխարհ կոչուէին. բայց այս անծանօթ աշխարհս՝ մեր նախահարց վառվռուն մտաց ոչ այնքան ահաւոր՝ որքան խորհրդաւոր երևէր. և եթէ բարկ բորէասայ շունչն իրենց այլ երբեմն դպչելով՝ զգացուցեր էր փշած երկրին բնութիւնը, անոնք դեռ անկէց այլ անգին երևակայէին զարմանալի կամ ախորժի երկիր և ազգ մը՝ Գերնիշուսական, (ինչպէս կոչելի է թերևս դերնիշուսական գրուածն՝ ի գիրս նախնեաց մերոց՝ որ է թարգմանեալ յունականն ի բէրվո'րիի՝ Υπερβόρειοι)։ Այս անծանօթ երկրին բնակիչքն սրբազան սեպուէին, միշտ աստուածոց և պաշտաւ

մանց նուիրեալք՝ զոհերով, երգերով, պարերով, ծաղկըններով պատկուած. և հաղարուոր տարի ապրելէն վերջը՝ պսակն ՚ի գլուխնին և քնարն ձեռուրնին բարձր հրուանդանէ մը վար զլորէին յանդունդս ծովու։ Այսպիսի զարմանալի եղած (կամ չեղած) ազգի միջէն այլ զարմանալի անձ մը ծանօթ և հրուշակուած է ՚ի Յունաց՝ իբրև մեծ իմաստասէր կամ բժիշկ, Աքլարիս անուամբ. որոյ համար աւանդեցին ոմանք այլ թէ քուրմ էր Ապողոնի և նետի մը վրայ կռթնած կամ հեծած՝ անդադար ման գայր զերկրիս բոլորովը։ Այս առասպելս՝ ըստ ոմանց արդի բանասիրաց թուինշանակել Աքլար ազգը (Αβάρεις), որ յարմար հայաձայն անուանն՝ աւարող և աւերող էր, և մի յայն հիւսիսային ազգաց՝ որք առանց հաստատ բնակութեան վրանօք տեղէ տեղ փո

խաղրէին, և զիրար կամ զօտարս քը-
շէին իրենց հասարակ և սովորական
զէնքովն որ էր նեռ. ըստ այսմ ամենքն
այլ իրաւամբք կոչին Նեռողք: — Մեր
ազգին փառաց և պերճութեան ատեն
երբ 400 իշխանք և տոհմապետք թա-
գաւորին հետ բազմէին 'ի հանդիսի, ա-
նոնց մէկուն տոհմն կամ պայազատու-
թիւնն այլ Նեռողք կոչուէր. բայց հա-
ւանօրէն թուի զլիսապետ նետաձիգ զօ-
րաց (ինչպէս ձիաւորացն այլ Ասպետ
որ և Բագրատունի), քան թէ Նետող
ազգի մը գաղթականք. որն այլ ըլլայ՝
մեր ազգին Նետողաց զէնքն պաշտպա-
նական էր և ոչ թշնամական իբրեւ այս
հիւսիսային թափառիկ ազգաց:

Ըստ նկարագրութեան հին աշխար-
հագրաց և պատմաց, վերոյիշեալ գեր-
հիւսասականքն՝ բնեւային շրջանակին
մօտ բնակիչքն երևին, որոց հարաւային
եզերքն՝ մինչև 'ի ծանուցեալ կովկա-
սային՝ և Արեաց, Հնդկաց ու Զինաց
աշխարհները եղած լայնածաւալ մի-
ջոցն՝ անուանէին Սարմատիա (յարեւ-
մտակողմն) և Սկիւթիա (յարեւելակող-
մն). այս ետքինս էր բնիկ Նետողաց
ընդարձակ ասպարէզն թափառանաց.
ուսկից 2000 տարի՝ հին և միջին պատ-
մութեան ժամանակ՝ ելան զանազան
ազգեր՝ յարեւմուտք և 'ի հարաւ ասպա-
տակելով: Շատ աղէկ սահմանագրէ
այս աշխարհս մեր հին աշխարհագիրն.
« Սկիւթիա աշխարհք՝ որ են Ապախ-
» տարք, այսինքն թուրքաստանք.
» ըստ հիւսիսոյ՝ Անծանօթ երկրաւ (սահ-
» մանին). և ըստ մտից՝ Սարմատացոց
» աշխարհաւ (մինչև) առ Աթլ գետով.
» 'ի հարաւոյ՝ Վրկան ծովով և Արեգը
» և Հնդկը, առ հարաւային բազկան
» Եմաւոն լերինն... իսկ ըստ ելից կու-
» սէ՝ սահմանի 'ի ճենաց: Եւ ազգք են
» նորա 44 » (կամ 43): Հիմակուան
հմտագոյն բանադատք այլ յայս կար-
ծիս են, թէ հին Սկիւթիա է թուրքա-
ստան աշխարհն, որ և Ազատ թաթարք
կոչի հիմայ. իսկ Ապախտար՝ հիւսի-
սային կամ արեւմտեան թարգմանի: Ես
չեմ ուզեր քեզի հետ, Հայկակ, այս

երկայն և ճղճղած խնդրոց մէջ մտնել.
այլ միայն զլիսաւոր և մեղի ծանօթա-
գոյն ազգերը յիշել:

Մեր աշխարհագրին 43 կամ 44 ը-
սած ազգաց մէջ յանուանէ միայն (ըստ
զանազան օրինակաց) երրորդ մասին
չափ յիշէ, որոց մէջ նշանաւորք են
Թուրքարք, Մազգուքք կամ Մաւուա-
գետացիք, Հոնք, Սոդիք կամ Սագա-
ւաւն (Սոկտք կամ Սոկտիանա հեղի-
նակաց), Հեփքաղք, և այլն. մէկալոնց
համար մէկ օրինակագիրն, որ անշուշտ
յետոյ է քան զթորենացին, կ'աւելցը-
նէ. « Եւ զայլ ազգս ասէ խուժական
» անուամբ, զոր չէ հարկ ասել. զի այժմ
» այլ ազգ ոչ գիտեմք, բայց միայն
» զԲուշխն ազգ՝ որ ճարակի զերկիրն
» զայն »: Այս յետին ազգս, (զոր
մեր աշխարհագիրն յիշէ նաև 'ի մէջ
ասիական Սարմատաց, որ սահմանա-
կից էին Սկիւթիոյ յարեւմտից), զոր և
մեր ուրիշ պատմիչք այլ յիշեն, թուի
իրենցմէ յետնոց յիշեալ Պաշխիք
ազգն թուրքաստանի, որ արդարեւ ըստ
վկայութեան արաբացի պատմաց՝ ի-
րենց տոհմակցաց մէջ ամենէն զօրա-
ւորք և ահարկուք էին մինչև 'ի ԺԲ դար.
և համարին մերձաւորք Ունկուշի թուր-
քաց՝ նախահարց Ունգարացոց, այ-
սինքն Մաճառաց. արեւմտեայք Պաւգա-
ղիոյ անուաներ են զասոնք: Թողլով այս
ամեն ազգաց վրայ հետաքննական դի-
տելիքն, մէկ երկու բան ըսեմ. և նախ
այս որ ինչպէս հին ատեն Սկիւթիա ը-
սելով՝ ամեն հիւսիսային ազգերն իրա-
րու հետ շփոթէին, այսպէս այլ քրիստո-
նեայ և արաբացի հեղինակք, մանաւանդ
արեւմտեայք, թուրք անուամբ շփոթեն
զանազան ժողովուրդներ նախայիշեալ
կողմանց. բայց ըստ ստուգագոյն և նոր
աշխարհագրաց այլ թուրքաստան կ'ի-
մացուի կասպից ծովէն ինչուան թան-
կուտ կամ Զինաց արեւմտեան սահմա-
նը, իբրեւ 36 երկայնութեան աստի-
ճանի միջոց արեւմուտքէն արեւելք, և Հ.
լայնութեան 36—55 աստիճանաց մէջ.
որ է ըսել՝ հարաւէն մեր Հայաստան
աշխարհին հարաւագոյն մասին հաւա-

սար: Բայց այս ընդարձակ երկրին մէջ այլ բնիկ թուրքաստան համարուի անմիջապէս Կասպից և Արալ ծովուց միջոցն, և այս ետքինիս մէջ թափւող երկու մեծամեծ գետոց լայնասփիւռ հովիտքն, որք կոչին հիմայ յարեւելայց Ճիւղուն կամ Զաւան և Սիւնուն. առաջինն՝ որ և հարաւայինն՝ կոչի և Ամուտէրեա, և ըստ նախնեաց Ռքսու և ըստ հին Պարսից և մերոցս վեհ-ռուտ. երկրորդն հիւսիսայինն Սիր-տէրեա (Դեղին-ծով), և ըստ նախնեաց Եւքարաւո և յոմանց ևս Երաւիս, որ բնականապէս աւելի անձանօթ էր նոցա քան զՌքսու. մինչդեռ անոնք անմիջապէս ասկէ անդին եղող երկիրն այլ կ'անուանէին Անդր-Ռքսեան Transoxiana, յորմէ և Արաբացիք թարգմանօրէն անուանեցին Մաուէրա-ուն-նէր, Յայնկոյս-Գետոյն. և եղծմամբ Մաւար-էյ-նահար. որ և յետոյ ('ի ԺԳ դարու) ճինկիզխանիորդուց մէկուն իշխանութեան բաժին ըլլալով՝ անոր անուամբ Զեղաւրայ կոչուեցաւ: Այս ընդարձակ երկիրս՝ յանյիշատակ ժամանակաց ճեմարան և չուարան է վրանաբնակ քան շինաբնակ, խաշնարած և ձիարած ազգաց, բարբարոսաց և աղեղնաւորաց. որոց նախահայրն անձանօթ է, թէպէտ և ըստ հին և նոր հաւանագոյն աւանդութեան 'ի թորգոմայ սերեալ են: Ոմանք այլ 'ի Մագովգայ ասեն զասոնք. աւելի անհաւանական (ոմանց 'ի մերոց պատմեաց ըսածն) թէ 'ի Քամայ ըլլան (թուրք):

Իրենց տեղ տեղ խոպան և աղուտ, տեղ տեղ դալար և սիզաւետ անհուն դաշտերու և անապատներու մէջ հազարաւոր տարիներ թափառէին և թափառին այս ժողովուրդքս, հնագոյն ատեններ դէպ 'ի հարաւ ասպատակելով, Պարսից սահմաններուն վրայ. իսկ ասոնք (որ իրենք զիրենք իրան կոչէին) զբարբարականս այլ թուրան կոչէին, և անհաշտ կռիւ ունէին՝ իբրեւ ընդ որդիս չարին (Ահէրմէնի): Պարսից շատ դիւցազանց քաջութեան ասպարէզն այս թուրանս եղած է: Ասոնք են արեւմտեայ հին հեղինակաց Սկիւթացիքն.

բայց իրենց ծանօթագոյն են՝ ասոնց երկրին հիւսիսակողման ազգերն. որք մէկմէկու ետեւէ զիրար քշելով 4000 տարիէ աւելի միջոց՝ հիւսիսային կողմէն դէպ յարեւմուտք և 'ի հարաւ ասպատակէին. յետոյ սկսան հարաւէն արշաւել: Ի մարգարէից յիշեալ Գովգայ և Մագովգայ և թորեւայ ազգերն այլ ասոնք են, յորոց (ըստ Միխայէլի պատմիչի) Նարուրդոնոսոր և Կիւրոս օգնական զօրք վարձէին, զորս և համարձակ թուրք անուանէ պատմիչն. բայց այս անունս անձանօթ է հին օրինակագրաց. և թերեւ յայտնի յիշուած չէ յառաջ քան զ'Ջ դար, եթէ 'ի յետնոց աւելցուած չէ այդ անունն մեր թուրենացւոյն աշխարհագրութեան մէջ:

Իսկ առ հինս և 'ի պատմութեան ծանօթ եղած Սկիւթացւոց մէջ թերեւ հնագոյնք են Ալանք, որ և մեր ազգային պատմութեան մէջ շատ ծանուցեալ և խնամիք թագաւորաց մերոց Արշակունեաց. որոց ընծայեցին և շնորհագեղ զշխոյներ՝ զԱշխէն և Սաթէն (Սաթի-նիկ): — Ասոնց տոհմակից սեպուկն Մագովգոյք Բրիստոսէ վեց դար յառաջ յիշեալք. և Թաւաւապարք վեց դար յետոյ այլ յիշեալք, և ճանաչին հիմայ Եւրոպիոյ հիւսիսային և միջին երեւելի ազգաց նախահարք կամ հօրեղբարք, այսինքն Գիթաց և Տետոնաց. որոց առաջին բնակութիւն էր Ուրալ գետոյն վերնակողմը, և յետոյ խորյուզ ազգի անապատները. ուսկից Բրիստոսի թուակաւնէն քիչ ետքը յարձակեցան 'ի Կովկաս, և անցան այն լեռները, թափեցան մինչև 'ի Հայաստան, և դաշնադրութեամբ ու խնամութեամբ յետ քաջուեցան. բայց դէպ յարեւմուտք տարածուելով հասան մինչև յԱզախու ծովն. և 400 տարւոյ չափ հիմկու Ռուսաց Յայսկոյս-Կովկասեան ըսուած երկիրները գրաւելէն զատ՝ անդադար կ'ասպատակէին 'ի Վիրս, 'ի Հայս, և 'ի սահմանս կայսերաց և Պարթևաց, երբեմն ինքն իրենց շահուն համար երբեմն այլ ուրիշ ազգաց օգնական, ինչպէս երբեմն և Հայոց՝ ընդդէմ Պարսից, Գունդ

մը կամ տոհմ մը Մազգլթաց կովկասէն
ասդին մնացին Դարբանտայ հարաւա-
կողմը, և մեր Արշակունեաց հետ այլ
խնամեցան, և նաև 'ի Քրիստոս հաւա-
տացին Տրդատայ ատեն. բայց յետ մա-
հու նորա՝ մեր Լուսաւորչին թողը Գրի-
գորիսն այլ նահատակեցին, իրենց Սա-
նեսան թագաւորին հրամանաւ: Արև-
մտեայ Մազգուլթք Դ դարու մէջ ան-
ցան ինչուան 'ի Սպանիա և յԱփրիկէ.
վասն զի իրենցմէ զօրաւորը զիրենք
քշէին, որ էին Հոնք. և Եւրոպիոյ մէջ
է դարուն վերջերը, Ասիոյ մէջ Զին ետ-
քերը՝ գրեթէ անյիշատակ եղան: Յա-
ջորդ (է) դարու մէջ ծածկուի Հոնաց
անուան այլ, որ է և Զ դարուց մէջ ա-
մենէն տիրողն էին, մանաւանդ իրենց
վայրենի դիւցազին՝ Ատտիղասայ ատեն,
'ի կէս է դարու. թէպէտ Հոնաց անունն
գրեթէ հազար տարի առաջ այլ յիշուի
և կարդացուի այլ (ըստ ոմանց) Պեր-
սեպոյեայ բեեռաքանդակ արձանաց վը-
րայ, այլ տեղերնին շատ որոշ չէ, կամ
շատ կարծելի չէ՝ որ ըլլայ ինչուան Սեաւ
ծովուն մօտերը. թէ և յետ ժամանա-
կաց հասան այն կողմերը, մինչև մեր
յետին պատմիչք կամ յուշագիրք ԺԳ-
ԺԵ դարուց Երկիր Հոնաց անուանեն
զՂրիմն այլ: Հոնաց ցեղից մէջ մէկ գըւ-
խաւորն է Ոգուր կամ Ունգուր կոչուա-
ծըն, Հոն-անգուր ըստ մեր հին պատ-
մըշաց, յորոց անուանի և մեծպօր հըս-
կայի կամ ըմբշի մը հետ մենամարտե-
ցաւ և յաղթեց Բաբել՝ հայր վասակայ
ուրացողին. ինչպէս յառաջ քան զնա
հսկայն մեր Տրդատ ընդ Գդուհոնի թա-
գաւորի նոցա (թերևս Գուդուր-Հոն)
յերկրին Տարօնոյ, ուր հասեր էին ար-
շաւանօք և մատնութեամբ: Շատ ան-
գամ ճորայ (Տէրպէնտ) պահակէն անց-
նենուն համար յարձակելու յարեմուտս՝
այն անցքն ըսուեցաւ Հոնաց Դուռն.
զոր և ատեն մը մեր զօրաւոր Արշակու-
նի թագաւորը զգուշութեամբ ամրա-
ցուցեր և պահէին անոնց դէմ. յետոյ
Աղուանից ձեռքն անցաւ, որոց անուամբ
այլ կոչի: Ատտիղասայ թագաւորու-
թեան ատեն մեր Ս. Մեսրոպ Աղուա-

նից քարոզելով ինչուան կովկասեան
լերանց անդին այլ լսեցուց Քրիստոսի
աւետարանը, նաև իր աշակերտաց գոր-
ծակցութեամբ. որոց ձեռք հաւատաց
'ի Քրիստոս Հոնաց զօրավարն՝ որ յԱ-
ղուանս յարձակեր էր, և յետոյ իր ըն-
տանեօքն և հետևողք նահատակեցաւ
հոն: Երկու դար և աւելի վերջը երբ
Հոնք տկարացեր և խաղրաց նախիշխա-
նութեան տակ ընկեր էին, զեռ իրենց
հին մայրաքաղաքին մէջ՝ որ կոչէր Վա-
ռաչուն և է հիմայ Թարքուշ, 'ի հիւսի-
սոյ Դարբանտայ, նստէր թագաւորնին
կամ զօրավարնին՝ Ալի անուամբ, որ
և պատուով Լիթուէր կոչէր, յորմէ և
Լիթուէրուքեան պատիւ (ինձ անծա-
նօթ): Սա իր երկրէն (զոր Ախոթադ-
նեան աշխարհ Գովգայ՝ կոչէ ժամանա-
կակից պատմիչ մեր), ասպատակի ե-
լաւ յԱղուանս, յետոյ հաշտելով թո-
ղուց որ եպիսկոպոս մը (Խարայէլ Մեծ-
կունեաց) գայ իր երկիրը և քարոզէ ըզ-
Քրիստոս (յամի 684). արդէն քսան
տարի առաջ Հոնաց թագաւորն խնա-
մացեր էր Աղուանից իշխանապետին
հետ: Ասկէ ետե գրեթէ չեն յիշուիր
Հոնք. այլ փոխանակ նոցա խօսքիս ըս-
կիզբը յիշեալ Առաքն, զոր Թուրքք
քշեցին (յամին 551) իրենց երկրէն
յՈւկորիոյ՝ որ է հիմու Սիպերիոյ վո-
կուրաց երկիրն, ուսկից ելեր էին և
Հոնք: Բիւզանդացի պատմիչք ստէպ
յիշեն զԱւարս և կ'ըսեն թէ Թուրքք
Վարխուն անուանէին զանոնք. արդ մեր
աշխարհագիրն այլ վերոյիշեալ Սկիւ-
թացի ազգաց մէջ համրէ զԱլխուն և
Վալխուն: Դարձեալ վկայեն անոնք թէ
Աւարք ազգակից և բուն Հոնք են, այլ
իրենց Աւար անուն թագաւորէն այս-
պէս կոչեցան: Կայսերաց երկիրը մոնե-
լով կամաց կամաց յառաջ եկան մինչև
'ի դաւառս Դանուբայ, ու իրենցմէ ա-
ռաջ հոն հասնող Հոնքը նուաճեցին.
բայց իրենց վրայ այլ հասան Բուշուրք
('ի Խաղրաց վարեալք) և տիրացան
այն կողմերուն Ը դարուն և այլ ետ-
քը, ուր և մինչև հիմայ մնան իրենց սե-
րունդն խառնեալ ընդ հոնքն ցեղի,

և երկիրն այլ իրենց անուամբ ամենուն ծանօթ է : Այս զօրաւոր և Սլաւեանց տոհմակից Բուշդար ազգն այլ յառաջ քան զամենայն յիշուի մեր Հայոց պատմութեան մէջ, Բրիտտոսէ դար մը կամ աւելի առաջ . իրենց հին հայրենիքն այլ ծանօթ է վոլկա գետոյն վերին կողմերը, որ և անոնցմէ առած է այս անունս . (առ հինս իռա կոչի և 'ի Թուրքաց Էթլ) . ուսկից իջան ինչուան անոր բերանը և աւելի վար կովկասայ հիւսիսակողմը . և ասկէց այլ քշուելով իրար մէ՛ գունդ մը կտրեց զկովկաս լեռները և անցաւ յԱյրարատ՝ Բասենոյ կողմերը, իրենց վոշնոյ իշխանին առաջնորդութեամբ 'ի վիլլոնդոյր ցեղէ, որոյ անուամբ և բնակած տեղերնին վաւանոյ կոչեցաւ 'ի Հայս, մինչև հիմայ :

Հոնաց անհետանալու կամ նուազելու ատեն յերևան եկան կամ նշանաւորեցան Սպիտակ Հոնք ըստ Բիւզանդացւոց կամ Եքսպիտք (սխալմամբ և Նեֆթալիտք), որ են ըստ մեզ Հելլոքսայք նաև Թեուսայք կամ Թեուսալցիք . (նոյն Թուի և Տադակաւ կամ Իդադակաւ թէ չիցեն Տադք Dahae) . որք և ուրիշ նշանաւոր անուն մ'այլ ունին առ մերայինս՝ Քուշաւք, որ է ըստ Չինաց Բուշի-շուանկ . (արդեօք 'ի Քուշա՞ն համարեալք որպէս Հնդիկք) : Ժամանակին պատմիչք կամ յիշողք՝ Հոնաց տոհմակից և մերձաւոր կարծեցին պատկեր . ոմանք Թուրք ցեղ մը, ոմանք Հընդկաւ-Սիլիք . իսկ նորբազմահմուտաշխարհագիր մը՝ երկար քննութեամբ հաստատէ՝ թէ Չինաց մօտ Դիպէթէն ծագեալ Ժողովուրդ մ'էր, և ըստ նոցա Եռեդի կամ Եռիդի կամ Ճուր անուանեալ . այս յայտնի է որ Հելթիադք Դիպէթի հիւսիսակողմը բնակէին նախ, որ է Թուրքաստանի հարաւակողմը . ուր՝ մեր ազգի բայց զազղիազիր երեւելի արեւելագէտ մ'այլ² արաբացի հին պատմիչներէ կու յիշէ Դակազկազ Թուրք հըզօր ցեղը, որոյ գլխաւոր քաղաքն էր

Քուշաւ . և ըստ այսմ Դիպէթի և Թուրքաց սահմանախառն երկիր և ազգ մը կ'ըլլան սղբա . որք 'ի պատմութեան Չինաց ինչուան Գ դար Բրիտտոսէ առաջ յիշուին . և միայն դար ու կէս յառաջ դէպ յարեմուտակողմն եկած են և տիրած Սոգդիանի և Բակտրիոյ, այն տեղի յոյն Թագաւորութիւնը վերցընելով : Այս է մեր պատմաց յիշածն այլ, թէ Արշակ՝ Թեոսալաց Թագաւորին որդին տիրեց Պարթևաց, և ասոնց Բահլ քաղաքը ըրաւ իրեն աթոռ . մէկ եղբայրը Թողլով իրենց առաջին աշխարհին մէջ, որ է Թեոսալիա . միւս եղբայրն այլ (վաղարշակ) Թագաւորեցուց Հայոց : Ասանկ հեռաւոր և անծանօթ կողմերէ ծագած են եղեր մեր քաջածանօթ և գերահըռշակ Արշակունի Թագաւորն, Տրդատք և Տիգրանք Գ-Չ դարուց մէջ պայծառացան կամ հռչակեցան Քուշանք-Հելթիադք . բայց անկէ առաջ այլ բաւական նշանաւոր դործեր ըրած պիտի ըլլան, մինչև յ'Գ դարու անոնց պատմութիւնն այլ գրուած և ծանօթ էր Հայոց . Չենոր Ժամանակակիցն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի կ'ըսէ . « Ընթերցիր ըզթագաւորութիւն Հելթիադքնիկայ (կամ » Եթադեայ), հելլենացի գրով, և կամ » զթագաւորութիւն ճենաց, զոր գտա » նես յՈւռհայ քաղաքի առ Բարդայ » (կամ Բարդեան)՝ պատմադրի » : Այս ատեններս՝ կամ քիչ առաջ երբ Սասանեանք նուաճեցին զՊարթևս՝ մեր Թագաւորն խոսրով իբրև տոհմակից թէ անոնց և թէ Քուշանաց՝ ասոնց դեսպան խաւրեց և զրդեց ընդդէմ Արտաշրի, բայց Քուշանք անփոյթ եղան . սակայն երբ Սասանեանք յաջողեցան և զօրացան՝ Քուշանք անոնց գլխահար եղան, և յափշտակեցին Պարթևաց երկիրը, ու հոն 'ի Բահլ դրին իրենց գահը, ինչպէս յիշէ Բուզանդ պատմելով Շապհոյ պատերազմը ընդդէմ նոցա, և անոնց ձեռքէն ազատիլն՝ քաջութեամբ Դրաստամատն Հայ իշխանին, (որոյ վարձք

1 Վիվէն Սէն Մարգէն :

2 Մուրաուճա Տ՝ Ոհսոն :

1 Եթէ, որպէս Թուի՝ Բարդաճանն է սա, 'ի վերջ կոյս Բ դարու գրած է պատմութիւնս այս :

եղաւ իր տէրը՝ Արշակ կոյր թագաւորը՝ բանտէն հանել և մխիթարել . և ապա անոր հետ կամ՝ անոր վրայ անձնաւորաց ըլլալ՝ կ'ըսուի 'ի մերոնց թէ Ս. Մեսրոպայ քարոզութեամբն հաւատացեալ այլազգեաց մէջ կային Հեփթաղք այլ, բայց տարակուսական է այս : Մեր ոսկէգրիչ պատմիչք յիշեն անդգամ Յազկերտին պատերազմները ընդ Քուշանաց, որոց մէջ գտուեցան մեր քաջնախարարը և Մեծն Վարդան այլ . անոր որդւոյն՝ Պերոզի սպանուիլն կուռի մէջ 'ի Քուշանաց, յամին 488 : Նոյնպէս ուրիշ պատմիչք այլ՝ Վահրամ Զուպին Պարսից բռնաւորին պատերազմները և Քուշանաց երկու թագաւորները նուաճելը (յամին 580), որ կոչէին Շօզ և Պարիօկ . և ի դարուն սկիզբը մեր Բազմայաղթ Սմբատ մարզպանին կուռելն և յաղթելն անոնց, մինչև ստիպուեցան խնդրել օգնութիւն 'ի խաղրաց, և եկան ասոնցմէ 300,000 . բայց Սմբատ դիւրաւ ցրուեց զանոնք, անոնց հսկայ թագաւորին հետ մենամարտելով և ըսպաննելով : Վերջին թագաւորն Սասանեանց Յազկերտ՝ հալածեալ յԱրաբացոց ապաւինեցաւ 'ի Քուշանս, բայց չգտաւ օգնութիւն, և անոնց քով սպանուեցաւ ('ի Մերով) . որք Արաբացոց այլ դէմ՝ դրիննախ . բայց իրենց զօրաւոր դրացիներէն նուաճուելով՝ կամ՝ անոնց հետ խառնուելով՝ անյիշատակ եղան ի դարուն մէջ : Այս զօրաւոր ազգերն էին խաղիւրք և թուրքք . շատ պատմիչք այս երեք ազգերն այլ իրարու հետ չփոթեն, մանաւանդ զՀեփթաղս և զթուրքք . ոմանք հին Հեփթաղաց այլ թուրքքսն, և ոմանք ինչուան ժԱ դարու հասարակաց թուրք կոչածն այլ Հեփթաղս անուանեն¹ : Միխայէլ Ասորի համարձակ կ'ըսէ . « Թեոալիա՝ որ թուրքաս » տան կոչի », և Պարսից Արաղ աշխարհին սահմանակից դնէ :

Հեփթաղաց անհետանալէն ինչուան 'ի յառաջանալն թուրքաց, որ է ըսել է՝ ժ դարուց միջոցն, տիրապետող Սկիւ-

թացիքն եղան խաղիւրք, որք և խաղրիկաւք կոչին 'ի մերոցս, ևս և Գիւաւառ լուս ազգ¹ . և շատ հին ատեն՝ ինչուան յերոզոտեայ յիշին Աքաճիրի և ասոր նման կոչմամբ՝ (Քրիստոսէ Ե դար առաջ) . տոհմակիցք և սահմանակիցք Հոնաց և Աւարաց և երբեմն անոնց հետ համանուն : Արաբացի հին պատմիչ մը Վրաց տոհմակից կ'ըսէ զանոնք . ուրիշ մը սրբազրելով զնա՝ ոչ Վրացի այլ Հայ են կ'ըսէ խաղիւրքն : Իսկ Վիլքը իրենց երկրին վրայ առաջին ասպատակող ազգը խաղիւրք կոչեն . մեր պատմութեան մէջ այլ յիշուին 'ի սկիզբն Գ դարու, յորում՝ Վուրկայի վարի կողմերը բնակէին . և ուրիշ տոհմակից հզօր ազգ մ'այլ Բաւիլք կամ Բարշիլք . որոց յունարէն կոչումն Վաւիլի՝ թագաւորական նշանակէ . և այսպէս կարծի յոմանց թարգմանաբար կոչիլ յաշխարհազրութեան խորենացոյն թագաւորական Սարմաւք : Երկուքն սղբա խաղիւրք և Բասիլք միաբանեալ յամի իբր 212, անցան կովկասու մեծ դռնէն (Ճորայ կամ Դարբանտայ) և կուր գետէն ասդին այլ վազելով՝ կոխեցին ինչուան Հայոց սահմանները . Վնասէպ Սուրհապ անուամբ թագաւորի մը առաջնորդութեամբ . իսկ մեր թագաւորն Վաղարշ մեծ պատերազմով վճռեց զանոնք ինչուան նոյն կովկասայ պահակէն այլ անդին՝ չափազանց վրէժխնդրութեամբ . մինչև հալածեալքն իրենց բնիկ սահմաններուն հասնելով և նոր օգնական ժողովելով՝ դարձան Հայոց վրայ, զՎաղարշ սպանեցին, զօրքը ցրուեցին : Խոսքով Ա որդի և յաջորդ Վաղարշայ նորէն վրանին զօրք հանեց, հօրը վրէժն առաւ . և այնպէս վախ ձգեց այն անվախ ազգաց վրայ՝ որ մինչև ստիպուեցան իրենցմէ հարիւրէն մէկ պատանդ տալ Խոսքովու . որ քաջութեան յաղթանակը հոն յունարէն արձանագրելով քարերու վրայ՝ դարձաւ, և բերած գերին բնակեցուց 'ի Հայաստան, ուր և Բասիլաց ազնուականաց հետ խնամութիւն ըրին

¹ Կէրէնոս, յամին 1044 :

¹ Այսպէս անուանէ Մովսէս Կաղանկատուացի :

Առաւելեանք և Ալանք, նոյնպէս գաղ-
թեալք 'ի Հայս: Խոսարովայ որդւոյ Տըր-
դատայ ատենն այլ Բասիլք ուրիշ հիւ-
սիսայնոց միաբանութեամբ յարձակե-
ցան Կովկասէն ասդին. բայց քաջա-
յաղթն և երազահասն Տըդատ ընկաւ
անոնց վրայ Ալուանից երկրին մէջ, և իր
սրով թագաւորնին երկու կտոր ընելով՝
քշեց ասպատակը մինչև յերկիրն Հո-
նաց. և հօրը պէս անոնցմէ պատանդ և
նիզակակից առնելով՝ տարաւ Պարսից
վրայ: Անկէ ետև ինչուան 'ի Զ դար և
այլ ետև՝ նոյն վոլկայի եզերքը բնա-
կէին, շրջակայ ազգաց և տոհմից տի-
րելով, մինչև հզօրագոյն և վեհագոյն և
իրբև թագաւորաց թագաւոր սեպուէր
իրենց գլխաւորն, և կ'ըսուէր թուրքացի
կոյմամբ Խաքան, կինն այլ Խաքուն:
Երկու ազգն այլ գրեթէ համապատիւ
էին, բայց միայն զի ըստ աշխարհագրին
մերոյ « Թագաւորն Հիւսիսոյ էր Խա-
» քանն՝ որ է Տէր Խազրաց՝ և զխոյն
» թագուհի՝ կին Խաքանայ՝ 'ի Բասլաց
» ազգէն »: Խաքանին հզօրագոյն ցեղն
աւելի այլ զօրացաւ և բռնացաւ Բաս-
լաց վրայ՝ երբ Բուշխ թուրքը՝ զոր նախ
յիշեցի, մօտեցան իրենց. այնչափ որ
ըստ հին և պատուական աշխարհագրին
մերոյ՝ կու ստիպուէին Բասիլք ամրա-
նալ 'ի Սև կղզին վոլկայի բերանը՝ « 'ի
» հզօր ազգէն Խազրաց և Բաշխաց՝ ճարա-
» կելոց յելից և 'ի մտից, եկելոց անդր
» 'ի ձմերոց »: — Ե դարուն կիսէն ետև
(յամի իբր 462)՝ Խազիրք իրենց բնիկ
երկրէն (յովկորիոյ) քշուելով, այս վոլ-
կայի վարի կողմերը և ինչուան Կովկա-
սու ստորոտը սփռեցան. արևելքի կող-
մէն այլ ինչուան 'ի սահմանս թուրքաց.
որոց հետ շատ մերձաւորութեամբն՝ 'ի
Բիւզանդացոց կոչին Արևելեան թուրքը,
միանգամայն և առ 'ի զանազանել յեւ-
րոպա անցնող և բնակող Կուսմանաց և
Մաճառաց՝ զորս արևմտեան թուրք կո-
չեն: Մեր պատմիչք այլ ցուցնեն թէ
զանազան խան կամ խաքան ունէին նո-
քա, բայց մեծ Խաքան մը կայր, զոր
անուանեն Խազաւոր Հիւսիսոյ. ասկէ
օգնութիւն խնդրեց Հերակլ կայսր ընդ-

դէմ Խոսարովու Պարսից թագաւորի. և
եկաւ իրեն օգնական Զեքու Խաքանն
« որ երկրորդ էր թագաւորութեան թա-
» գաւորին Հիւսիսոյ », իր Շաթ կամ
Չաթ որդւոյն: Սա մտաւ յԱլուանս, և
աղաչանք կաթողիկոսին սոցա (Վի-
րոյի) արգիլեց ասպատակը. ականա-
տես ընկեր մը Վիրոյի՝ պատմիչն Մով-
սէս Կաղանկատուացի՝ շատ հետաքնին
և կարևոր տեղեկութիւններ կու տայ
այս Խազրաց արքունեաց սովորութեան
վրայ, զոր ուրիշ պատմիչ քով չեա կրը-
նար գտնել, Հայկակ: Թէպէտ այս ան-
գամ ապահով թողին Խազիրք զԱ-
լուանս, բայց յետոյ դարձեալ զանա-
զան անգամ յարձակեցան և նուաճե-
ցին. մինչև հարկ եղաւ որ է դարուն
վերջերը՝ Ալուանք թէ ասոնց հարկա-
տու ըլլան թէ Արաբացոց: Մահմէտի
յաջորդն արևելից մէջ իրենց ամենէն
զօրաւոր դիմակաց գտան զԽազիրս, և
թէպէտ Կովկասեան լեռներն իրարմէ
զատէին անոնց սահմանները, բայց շատ
հեղ կամ մէկն կամ մէկայլն կտրելով
զպահակը կամ անցնելով 'ի Դարբան-
տայ՝ իրարու հետ զարնուեցան, երկու
կողմէն շատ արիւնհեղութեամբ և փա-
սով. որոց երբեմն հազարդ կ'ըլլար մեր
աշխարհն այլ ամիրապետաց իշխանու-
թեան տակ ըլլալով, կամ ստիպուելով
դէմ կենալու Խազրաց ասպատակին.
ինչպէս մեր Գրիգոր Մամիկոնեան խո-
հեմ և կտրիճ իշխանապետն այլ ա-
նոնց հետ կռուելով՝ ընկաւ պատերազ-
մի մէջ, յամին 685 (16 օգոստ.) : Վեր-
ջապէս Արաբացիք կրկին անգամ տի-
րելով և ամրացնելով զԴարբանտ՝ այն
կողմէն արգիլեցին զԽազիրս. արևելեան
կողմէն այլ ուրիշ հնարքով յաջողե-
ցան, այսինքն նուաճելով զԹուրքս, և
իրենց (մահմէտական) կրօնքին հաւա-
նեցնելով, և իշխանութեան հասցընե-
լով, ոչ միայն այն կողմերը, այլ և ին-
չուան Խալիփայից արքունիքը 'ի Պաղ-
տատ. ուր նախ անոնցմէ գերիներ և
ստրուկներ բերէին, անոնց կերպարա-
նաց հաւնելով. յետոյ մեծամեծ պաշ-
տօններու այլ հասուցին, մինչև գրեթէ

բոլոր իշխանութիւնն անոնց ձեռքն ան-
ցաւ: Այս կերպով խաղիւք՝ որ ինչուան
կասպից հիւսիսային և արևելեան ա-
փունքը տարածուելով՝ իրենց անունը
տուին այն ծովուն (խաղրաց ծով, ինչ-
պէս կոչկասու հիւսիսակողմեան եր-
կրին այլ խաղրաց դաշտ), Բ-Ժ դարուց
մէջ՝ ամփոփուեցան վոլկայի վարի կող-
մերը, և առջի վայրենութիւնն թող-
լով՝ բաւական քաղաքականութեան
կարգ և ձև առին. այս բանիս մէկ պատ-
ճառն էր Բիւզանդեան կայսերաց հետ
երբեմն դաշնակցիլն՝ թշնամութեամբ
ընդ Արաբացիս, թէ և ոմանք այլ թ դա-
րուն սկիզբները (820) մահմէտական
եղան՝ որ Արաբացուց հաճոյ ըլլան և
չնեղին 'ի թուրքաց: Բայց աւելի շա-
տերն, ըստ աւանդութեան, այն կող-
մերը հին Հրէից գաղթականներէն կամ
ուրիշ պատճառաւ՝ հրէական կրօնից
հետեւեցան. մինչև պատմեն ճանապարհ
հորդք թէ Թ-Ժ դարուց մէջ անոնց թա-
ղաւորներն Հրեայ էին. և շատ նշանա-
ւոր է առ բանասէրս՝ Ժ դարուն կիսուն
մօտ դէպք մը (եթէ իրաւ է). Անտալու-
սիոյ ('ի Սպանիա) Արաբացի թաղա-
ւորի մը հրեայ պաշտօնեայն (Ռաֆի խա-
տայի) թղթով հարցուց և տեղեկու-
թիւն ուզեց խաղրաց թաղաւորէն ի-
րենց կրօնից և ծագման վրայօք. նա

այլ պատասխանեց և իմացուց՝ որ խա-
ղիւք են 'ի խոջարայ յեօթներորդ որ-
դոյ թորգոմայ, որոց առաջինն այլ ա-
նուանէ Ալիյոյր՝ որ է մեր Հայկն, Ը՞
ճանուր, Թ՞, Պուշդար, Ժ՞, Սաւիր (Սա-
բիւր) և այլն. և թէ վոլկայէն գրեթէ
ինչուան Դանուր կու տիրէին. իր նա-
խորդաց մէկն աստուածային յայտնու-
թեամբ ընդուներ էր հրէութիւնը, և
ինքն (գրողն) Յովսէփ՝ տասնևչորրորդ
հրեայ թագաւորն էր խաղրաց. ուրիշ
կարևոր դիտելիք այլ կ'աւանդէ, զոր
հոս յիշել աւելորդ սեպեմ, Հայկակ:
Բիւզանդիոյ և Ռուսաց պատմութեան
մէջ, որոց երկուքն այլ սահմանակցու-
թեամբ գործեր ունեցան ասոնց հետ,
ինչուան ԺԱ դարուն առաջին քառորդն
յիշուին խաղիւք, և ըստ ոմանց՝ այն ա-
տեն (կամ յամին 1046) Ռուսք բոլորո-
վինսուածեցին զխաղիւս: Ստուգիւ՝ մէկ
կողմէն Ռուսք երբեմն նեղեալք 'ի խաղ-
րաց՝ կամաց կամաց զօրացան նաև տի-
րացան անոնց սահմանաց. մէկայլ կող-
մէն բուն տիրողք և անյիշատակ ընողք,
և Սկիւթացի ազգաց գլխաւորութիւնը
առնողք՝ յետ այնքան նախայիշեալ հը-
զօր ու նետող և ասպատակող ժողովըր-
դոց՝ եղան տոհմի թուրքաց:

Հ. Ղ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Շարունակի

ՀԻՆ ՔՆԱՐ

Ի Սուրբ Հոգին.

Այսօր պանծալի երգով գոչեմք եւ մէք

Ի ձայն քաղցրութեան նրւագ.

Նախնեացըն մեծաց առաքելոց գընդին

Նրմանող լիցուք յորդորական ըղձիւ:

Դասուց երկնայնոց հանդիսակից դուով

Վարուք մաքրութեամբ հանդիպեսցուք տօնիս:

Բոպէից կազմիչ Հոգին Աստուած այսօր

Ի ձայն սաստկութեան հոգմոյ հընչեաց յաշխարհս.

Ի հրաձև տեսակ անուշահոտ բուրմամբ

Լըցան արարածք եւ սրբեցան վարուք: